

Фитрат ва эски турк адабиёти

Фитратнинг серкирра фаолияти ягона ҳаракатлантирувчи кучга эга. Бу Туркистон хурлиги ғоясидир. У хоҳ бадий асарларида бўлсин, хоҳ илмий-назарий асарларида бўлсин, хоҳ оммабоп асарларда бўлсин бу маслакдан сира ҳам четлашган эмас. Адиб қўлига қалам олганидан бошлаб, то умрининг охиригача бу маслак гоҳ кучланиб, гоҳ пасайиб, гоҳ ўзгачароқ шаклларда намоён бўла борди. Унинг «Тилимиз» (1919) номли мақоласи шундай ёлқинли сўзлар билан бошланган эди: «Дунёдаги энг бой, энг бахтсиз бир тил қайси тилдир? Биласизми? Туркча...»

20-йиллар ўрталарига қадар давом этган ғайриихтиёрий сўз эркинлиги (ҳали бу вақтларда компартиянинг сўз эркинлигини бўғиш учун қўли бўшамаган эди) бундай оҳангда гапиришга изн берар эди. Аммо баъзи бир воқеалар рўй бердики, бу Фитратнинг ҳам анча хушёр тортишига сабаб бўлди. («Туркистон мухторияти»нинг қонга ботирилиши, Бухоро амирлигига қилинган шафқатсиз босқинларни кўзда тутмоқдамиз.) Энди у қайтадан курашнинг яширин ва самарали усули илм-маърифат йўлида фаолият бошлади. Бу Фитратнинг узоқ мозий бўйлаб қилган сафарлари мисолида кўринади.

«Сарф» (1924), «Наҳв» (1925) каби тилшуносликка оид асарлар «энг бой, энг бахтсиз» - туркий тилнинг яширин имкониятларини кашф этиш учун ёзилди. «Биз тил қоидалари ҳам унинг атамалари (истилоҳ ҳоллари, изоҳ муаллифники – У. Ж.) тўғрисида ишлашнинг ҳали биринчи пайтида яшаймиз. Шунинг учун тилимизнинг қоидаларини бутунлай майдонга кўюб, атамаларини собит бир ҳолга келтира олғонимиз йўқ... Тилимизнинг бутун қоидаларини аниқлаб, атамаларини майдонга қўймоқ учун яна бир оз тиришмоғимиз, бир-биримизга кўмак қилишимиз лозим», деб ёзган эди у «Наҳв» (3-бет) сўз бошисида. 1927 йилда тасниф этилган «Энг эски турк адабиёти намуналари»да юқоридаги фикрлар ривожлантирилади. Бу кўп асрлик тажрибалар маҳсули бўлган дастлабки халқ оғзаки ижоди намуналари, туркий тиллар таснифи масаласида йирик мусташириклар: Радлов, Самойлович, Нажиб Осимбек, Куприлизодалар билан қилинган илмий баҳсларда кўринади.

Фитрат Радлов ва Самойловичлар билан, айнан, туркий тиллар таснифи борасида келишолмайди. Туркий тил тўрт «кўма»га ҳам (Самойлович таснифи) беш «кўма»га ҳам (Радлов таснифи) ажралмаслигини, балки Маҳмуд Кошғарий таснифи буларнинг энг тўғриси эканлигини айтади. «Ўғузча, туркча, иккинчисига ёлғуз «туркча» дейилгани каби ҳоконий туркчаси ҳам дейилар эмиш. Маҳмуд Кошғарий «Девони луғат»да мана шу ҳоконий туркчасини асос қилиб олгон-да, жойи келгач, ўғузча сўзларни ҳам кўрсатиб, изоҳ

қилиб берган. Унинг бу таснифи бу кун айнан қабул қилинмаса ҳам, бошқа таснифларга асос қилиб олинishi лозим» - (шу китоб, IV-бет) деганда Фитрат мутлақо ҳақ эди. У ўзбек адабий тили, хусусан, Навоий даври тили бўлган – Чигатой туркчасининг онаси, юқорида тилга олинган, «ҳоқоний туркчаси»дир деган қатъий ҳукм чиқаради. «Мана шул адабий шеванинг (ҳоқоний туркча кўзда тутилмоқда – У. Ж.) беш аср кейинги шакли чигатойчадир», (шу китоб IV-бет) деб ёзади у. Адабиёт тарихини ўрганувчилар ҳам, аввало мана шу «ҳоқоний туркчаси»ни тўла ўзлаштириб олишлари лозимлигини таъкидлайди. Бундан кўринадики, адабиёт тарихини ўрганишни ҳам эски турк адабиёти тарихидан, яъни «Девони луғотит турк»ни ўрганишдан бошлаш мақсадга мувофиқдир. «Девону луғотит турк» саҳифаларидан жой олган энг қадимги халқ оғзаки ижоди намуналари ва бу давр тили кейинги шеърятимизга асос бўлгани шубҳасиз. Бунинг ёрқин мисоли ҳазрат Навоий шеърятидир.

Фитрат ушбу асарни чуқур ўрганди. Уни тил тарихи жиҳатидан таҳлил қилди. Асар саҳифаларида сочилиб ётган «назм парчалари»ни, мавзу эътибори билан, сарлавҳалар остида бирлаштирди. Энг қадимги туркий тилдан XX аср боши адабий тилига ўгирди. Изоҳ ва лғатлар берди. Баъзан сўзлар этимологиясини аниқлашда «Хутадғу билиг», «Айбатул ҳақойиқ», «Муқаддиматул адаб» каби энг қадимги манбалардан фойдаланди. Бундан ташқари араб ва форс тилларини билиши тадқиқот илмийлик даражасининг юксак бўлишига олиб келди.

Муаллиф «Девон» таркибидаги баъзи сўзларнинг ишлатилишига асосланиб, жуда муҳим, айна пайтда тарихий далил бўларлик хулосалар ясайди. Масалан, арабча «ибриқун» сўзининг эски туркий тилдаги «эвриқ» кўриниши ёки туркча заъфарон маъносидаги арабча куркум сўзларига таяниб: «Мана булар мазкур асарнинг турк, арабларни биринчи учраш замонлариға оид бўлғонин кўрсатадир», - (шу китоб VI-VII-бет) деб ёзади. Унинг фикрича, ушбу сўзлар ишлатилган асрлар мелодий VI-VII асрларга мансубдир. Шу ўринда «Девон»даги яна бир далилга эътиборингизни қаратмоқчимиз. Унда келтирилиб, Фитрат томонидан сарлавҳа остиға йиғилган «Уйғурлар уруши» номли бир воқеабанд шеър борки, шеърда дастлабки мусулмон турклари билан мажусий турклар ўртасидаги кураш тасвирланади:

Бажком уруб отлақо,
Уйғр дағи тотлақо,
Ўғри ёвуз итлақо,
Хушлар каби учтимиз.
Мазмуни:

Отларга парчам(а)ла¹ токиб,

Уйғур ҳам тотлар устиға.

Ўғри ҳам ёвуз итлар устиға,

Хушлар каби учиб бордик. -(Табдил Фитратники).

(Шунга яқин бир тўртликни «Девону луғот турк»нинг янги нашрида ҳам учратиш мумкин. Т-1960, 72-бет) Ушбу тўртликдаги тот сўзига Фитрат томонидан қуйидагича изоҳ берилган: «тот»-форс-тожик, сарт «Девони луғот»да мусулмон бўлмагон туркларга ҳам «тот» дейилгани айтиладир. Мунда шуниси тўғри келадир» (шу китоб 58-бет). Бундан иккита хулоса чиқариш мумкин. Биринчидан – тарихан сарт сўзи, ўзбекларга нисбатан эмас, балки форс-тожикларга нисбатан ишлатилган экан. Иккинчидан-тарихда мусулмон бўлмаган туркларни ҳам тот деб аташ расм бўлган. Ҳашқадарё вилоятининг Касби туманида кеккайган, ҳаволаниб ўзгаларга кўпол муомала қилувчи кишиларга қарата «тотилама» сўзи ишлатилади. Бизнингча, бу буйруқ феъли юқоридаги тот отидан ясалган, яъни «тотилама» - «мусулмончиликдан чикма», деган маънони англатса керак. Ҳолбуки, мўмин-мусулмонга ҳалимлик буюрилган.

Энди икки оғиз «Алп эр Тўнга марсияси» ҳақида. «Энг эски турк адабиёти намуналари» «Алп эр Тўнга марсияси» ва шахсан, Алп эр Тўнгага «Девони луғотит турк» саҳифаларида берилган таъриф матнини келтириш билан бошланади. Унда айтилишича, Тўнга сўзи икки хил маънода ишлатилган: 1) тўнга ботир (йўлбарс) Заҳириддин Муҳаммад Бобур таҳаллуси ҳам тўнга сўзининг ушбу кўринишидан олинган; 2) тўнга кўпчилик маъносида (иккинчи маъно хусусида аниқ хулосага эга эмасмиз.) Сўнгра Юсуф хос Ҳожибнинг «Хутафў билиг»асаридан Алп эр Тўнгага бағишланган шеърий таъриф келтирилади. Муаллиф бу далиллар билан ҳам қаноатланмай, «Турк тарихига оид форсий манбалар»га (шу китоб, 12-бет) мурожаат қилиб («Равзат-ус-сафо», 5-жилд), Афросиёб авлодларидан бирининг Боласоғунда шоҳлик қилгани ҳақидаги далилни келтиради. Бу Фитратнинг профессионал тадқиқотчи сифатида, ишончли далилларга таяниб, чуқур илмий хулосалар ясаганидан гувоҳлик беради. Фитрат томонидан тартиб берилган «Алп эр Тўнга» марсияси ўнта тўртликни ўз ичига олган. Ҳар бир тўртликда келадиган нотаниш сўзлар тартиб рақамлари билан берилиб, изоҳланган. Унинг остидан тўртлик маъноси берилган.

«Девони луғотит турк», хусусан, «Алп эр Тўнга» марсиянинг кейинги нашрларида ёки шу муносабат билан ёзилган баъзи ишларда атайин Фитрат номини четлаб ўтиш, унинг ишларини суистеъмол қилиш, баъзан бу манбадан хабарсизлик туфайли, «Марсия»га хато

¹ байро= учидаги попук маъносида(-У.Ж.).

мазмун бериш ҳоллари ҳам учраб турибди. Бу илмийлик ва холислик қонунларига тамомила зиддир. Буларнинг бири устида батафсил тўхталиб ўтишни лозим топдик.

1993 йилда ўрта мактабларнинг 9-синфлари учун тузилган «Ўзбек адабиёти» мажмуасида санаганимиз ҳолларнинг охиргисига дуч келамиз. Дарсликда берилган «Алп эр Тўнга марсияси»нинг (дарсликнинг 59 саҳифаси) 3-банд, 3-мисраси «Элдан эрни четлатур» деб таржима қилинган. Фитрат таржимасида бу – «Дунёдан эрларни бўшатадир» («Энг эски турк адабиёти намуналари», 14-бет) шаклида ўгирилган, бу юқоридаги талқиннинг хатолигини кўрсатади. Негаки, муомала тилимизда «Элдан четлатилган эр» ибораси – одамгарчиликдан чиққан, халққа кўшилмайдиган киши маъносини беради. Бизнингча, «Марсия» мазмунига Фитрат таржимаси (яъни «Дунёни эрлардан бўшатадир» - инсонни ҳаётдан бевақт жудо қилади маъносида) айнан мос келади. Бундай саҳвларни дарсликлардаги таржиманинг деярли барча бандларида учратиш мумкин. Яна матнга муурожаат қиламиз: Дарсликда «Марсия»нинг 7-банд, 3-мисраси ҳам «Юзга заъфар санчади» тарзида таржима қилинган. Бунда ўқувчи юзга санчиладиган «заъфар» нима эканини тушуниши қийин. Ҳатто бу борада адабиёт ўқитувчиси ҳам лол қолса ажабмас. Ушбу мисрани Фитрат «Ҳойғу уларни шунчалик ориғлотғонким, заъфар суртилган каби юзлари сарғайиб қолибдир» кўринишида ўгирган. Демак, Алп эр Тўнга ўлимидан қайғуга ботиб, йироқлардан от қўйиб келган бекларнинг юзлари заъфарон бўлиб кетган. Фитрат арабча кўркум сўзини заъфарон ёки қайғудан юзнинг сарғайиб кетиши маъносида тушунтиради. Бу ўзга «Арабча-русча» луғатда – «куркума; куркумовўй или желтўй корен, желтўй имбир» деб изоҳ берилган. (Арабско-русский словарь, т.2.-Т.:1994, с. 233.) Бу ҳам Фитрат таржимасининг тўғрилигини тасдиқлайди. (Мақола давомида таржима ва ўгирмок сўзларини шартли ишлатаямиз – У. Ж.)

«Ўзбек адабиётидаги» 8-банд, 3-4 мисраалр таржимаси ҳам, ўзининг ғализлиги билан, дарров эътиборни тортади. Шу сабабли, ушбу банднинг Фитрат қилган таржимасини тўлик келтирамиз:

Улишиб, аран бурлаю,

Йиргин яқо урлаю.

Сиқриб, уни юрлаю,

Сигтаб, кўзи уртулур.

Мазмуни:

Эрлар, ботурлар бурилардек увладилар,

Ёқаларини йиртиб, кичқирдилар.

Ашула айтиб (марсия айтиб – У. Ж.) нола қилдилар,

Хаттиғ йиғлоғонлари учун, кўзларини ёш тутди, ҳеч нарсани кўрмадилар(ўша китоб, 17-бет). Тўртликнинг луғат қисмида «юрламоқ сўзига» қуйидагича изоҳ берилган: «Юрламоқ – буни тополмадим. «Девони луғот»да шу мисра ашулачилар каби нола қилдилар» деб таржима қилинган. Ашула маъносида «йир» сўзи бор. Тўғриси «йирламоқ» бўлса керак». Туркий ҳақларда маросим қўшиқларининг азалирида айтилиши маълум. Бунинг устига қозоқ туркларида «жирламоқ» сўзи – қўшиқ қуйламоқ маъносида келадикки, бу айнан «йирламоқ» сўзининг ҳозирги қозоқ тилидаги шаклидир. Шу маънода Фитратнинг юқоридаги таржимаси ишончли чиққан дея оламиз. «Ўзбек адабиёти»да эса, шу банднинг 3-4-мисралари «Ёқа йиртиб турдилар, Йиғлаб сиқтаб юрдилар», шаклида таржима қилиниб, мазмунга путур етказилган. Чамаси таржимон «урлаю» сўзини «турдилар», «юрлаю» сўзини – «юрдилар» шаклида осонгина ўгириб қўя қолган. Банднинг охирги мисраси «Кўз ёшлари мўл бўлди», деб берилганки, бу на шеър табиатига, на ҳаётий мантикка мос келади. Одатда «мўл бўлди» ибораси – тўкин-сочинлик, мўл-қўлчилик маъносида қўлланилади. Ижобий маънони билдиради. Асл шоир ўз изтиробини:

Ваъдаи васлинг илик бергай, деб ашким бўлди баҳр,

Чунким, ул дарё аро ғарқ ўлдум – илгим тутмадинг –
дея арз қилади. (Алишер Навоий. Топмадим, Т., – 1988, 388-бет.)

Хуллас, «Алп эр Тўнга марсияси» каби қадимий асарларни оммалаштиришда юксак масъулиятни ҳис қилиб ёндашишимиз керакка ўхшайди. Айниқса, у болаларга тақдим этилаётган бўлса, масъулият янада ортади. Зеро, XX аср бошларида фаолият кўрсатган – янгича миллий тафаккур асосчилари ҳам, ўз ишларини мактабларни ислоҳ қилишдан бошлаган эдилар.

1995 й.